

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2019 metai

1

LI

Vilnius 2019

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2019

1

Vilnius 2019

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2019

1

Vilnius 2019

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija /
Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2019
© Straipsnių autoriai, 2019

Vilniaus miesto planai. Sudarytoja Birutė Rūta Vitkauskienė, rengė Ingrida Tamošiūnienė, Birutė Rūta Vitkauskienė, Aušrinė Žilevičiūtė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, [2016], 430 [2] p. ISBN 978-609-8039-96-2

Vilniaus istorijos tyrimai sunkiai įsivaizduojami be tokio svarbaus šaltinio kaip kartografija, nes ji vizualizuoja miesto raidą: suteikia žinių apie rajonų išsidėstymą, plėtrą, sociotopografiją, leidžia lokalizuoti įvairių objektų ir įvykių vietas. Ilgą laiką nagrinėjant Vilniaus planus buvo galima remtis tik atskiriomis publikacijomis¹ arba įvairiuose archyvuose saugomais kopijų rinkiniais². Tik 2016 m. pasirodė knyga „Vilniaus miesto planai“, kurią parengė ir išleido Lietuvos nacionalinis muziejus, ir kurioje pirmą kartą į vieną vietą iš įvairių Lietuvos, Rusijos, Lenkijos ir Vokietijos archyvų surinkti net 153 skirtingų laikotarpių Vilniaus miesto ir įvairių jo dalių žemėlapiai.

Kaip rašoma knygos anotacijoje galiniame viršelyje, autorės iškėlė tikslą paskelbti planus „kaip istorinės kartografijos šaltinį“, atskleidžiantį Vilniaus „plėtrą ir kraštovaizdžio kaitą XVI amžiuje – XX amžiaus pradžioje“ ir padedantį „išsamiau pažinti planų sudarymo tikslus bei atsiradimo aplinkybes“. Tai suponavo orientuoti darbą ne tik į šaltinio sklaidą, bet ir į mokslinį tyrimą.

Knygą sudaro keturios teminės dalys: „Senasis Vilnius“ (p. 15–71), „Vilniaus priemiesčiai“ (p. 73–245), „Pilių teritorijos kaita“ (p. 247–335) ir „Bendrieji ir perspektyviniai

¹ V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius, 1991; I. Ilariėnė, Trys žemėlapiai, reprezentuojantys Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paieškų Drezdene ir Berlyne, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 351–379; J. Jurkštas, Dar apie senuosius Vilniaus planus, *Kultūros paminklai*, 1997, nr. 4, p. 78–92; J. Liguž, Plan Wilna Georga Maxa von Fürstenhoffa jako źródła historyczne, *Kartografia wojskowa krajów bałtyckiej XVI–XX w.: materiały konferencji naukowej*, pod red. S. Alexandrowicza, Z. Karpusa, W. Rezmera, Toruń, 1996, s. 73–91; W. Rewieńska, Plan Wilna Fryderyka Getkanta: analiza kartograficzna, *Lituanio-Slavica Posnaniensia: studia historica*, t. 6, 1994, s. 45–54 ir kiti.

² J. Jurkštas, Vilniaus priemiesčių, miesto dalių ir kt. planai, [n. d.], *Paminklų restauravimo instituto archyvas*, f. 9, b. 59; tas pats, Vilniaus miesto žemės sklypų, kvartalų ir kt. planai, [n. d.], ten pat, b. 60; Leonido Žilevičiaus fondas, Lietuvos istorijos instituto archyvas, f. 50.

planai“ (p. 337–411). Trys iš jų skirtos atskirų miesto teritorijų raidai ir aprėpia planus, kuriuose vaizduojama reali padėtis skirtingais laikotarpiais. Paskutinė tema skirta miesto plėtros reguliavimo problemai – čia surinkti įvairūs XIX a. – XX a. pradžios projektai. Kiekvienoje dalyje yra planų katalogas ir tai temai skirtas mokslinis straipsnis.

Kataloguose pateikiami spalvoti planai ir informacija apie šaltinį: chronologija, autoriai, įrašai, eksplikacijos, marginalijos, saugojimo vieta ir pan. Visus planus papildoma aprašai, kurių apimtis priklauso nuo šaltinio informatyvumo – kai kuriuose iš jų aptariamos planų sudarymo aplinkybės, juose pavaizduoti objektai (pvz., nr. 1, 3–7, 131), kituose – tik trumpa informacija (nr. 29, 39, 54, 55, 79, 83, 87, 129).

Teminiai kartografiniai rinkiniai skiriasi chronologiniais rėmais. Planai, kuriuose pavaizduotas visas Vilniaus miestas (p. 25–71, nr. 1–18, iš viso 18 vnt.), apima laikotarpį nuo XVI a. iki XIX a. pradžios; priemiesčių planai – nuo XVII a. vidurio iki XX a. penkto dešimtmečio (p. 93–245, nr. 19–93, 75 vnt.); pilių planai – nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pirmos pusės (p. 267–335, nr. 94–128, 35 vnt.); bendrieji ir perspektyviniai planai – nuo 1817 iki 1913 m. (p. 347–411, nr. 130–153, 25 vnt.).

Kaip ir reikėtų tikėtis, surinkti šaltiniai netolygiai atspindi miesto plėtrą. Iš XVI a. antros pusės laikotarpio yra tik dvi to paties plano kopijos (1 proc. publikuoto rinkinio). XVII a. situaciją atspindi 10 planų (7 proc.), iš jų 7 vnt. – vieno Lukiškių priemiesčio plano variantai, 2 vnt. – Vilniaus įtvirtinimų plano variantai ir vienas planas – ne viso Vilniaus, o tik jo dalies schema (nr. 5, p. 34–35). XVIII a. reprezentuoja 21 planas (14 proc.), tačiau tik vienas jų priklauso XVIII a. pirmajam pusei ir net 19 – XVIII a. pabaigai. XIX a. nušviestas geriausiai tiek erdvinio, tiek chronologiniu požiūriu – iš viso 86 planai (56 proc.). XX a. pirmajam pusei taip pat tenka nemaža rinkinio dalis – 34 planai (22 proc.), nors akivaizdu, kad knygoje publikuoti ne visi šio laikotarpio žemėlapiai³.

Reikėtų pabrėžti, kad knygos sudarytojos nekėlė tikslo surinkti ir publikuoti visus žinomus Vilniaus žemėlapius. Jos nurodė, kad rengiant knygą apsiribota pieštais planais, „o spausdintų įtraukta vos keli ir tik tais atvejais, kai piešti jų pirmavaizdžiai arba originalai laikomi dingusiais“, be to, „vadovautasi vaizduojamos teritorijos dydžio ir brėžinio kokybės bei meniškumo kriterijais, kreiptas dėmesys į planuose atsispindinčius urbanistinius pokyčius“ (p. 6). Peržvelgus planų katalogus matyti, kad dauguma šaltinių surinkta Lietuvoje (120 vnt.), iš jų net pusė saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Iš Rusijos archyvų atrinkti 26 planai, iš Lenkijos – 5, iš Vokietijos – 2. Galima paminėti bent kelis neįtrauktus į knygą planus iš užsienio archyvų, kurie Vilniaus istorijai galėtų

³ Pz., trūksta vieno informatyviausių žemėlapių – 1938 m. išleisto Vilniaus plano (originalus pavadinimas: *Plan miasta wielkiego Wilna*), M. 1:2500, kurį sudaro 47 lapai. *Maps4u.lt: istoriniai žemėlapiai* [interaktyvus], 2002–2019. Prieiga per internetą: http://www.maps4u.lt/lt/viewpage.php?page_id=59 [žr. 2019 01 21].

būti reikšmingi kaip informacijos šaltinis (nors ne visi jie yra aukšto meninio lygio): pvz., XVIII a. Vilniaus Radvilų juridikos planas, saugomas Rusijos mokslų akademijos bibliotekoje Sankt Peterburge⁴ ar XVII a. Radvilų valdų Lukiškėse, Puškarnioje, schemos, saugomos Lenkijos senųjų aktų archyve⁵. Taip pat yra duomenų, kad Lenkijoje išliko laikomo dingusiu 1808 m. Vilniaus plano kopijų⁶. Bendrai kalbant, recenzuojamas katalogas iki galo neišsemia senosios Vilniaus kartografijos temos. Kita vertus, jis gerokai praplečia šaltinių bazę, ir be jokios abejonės, yra vertingas.

Kiekvienoje katalogo dalyje yra tai temai skirtas mokslinis straipsnis: „Miesto kartografavimas“ (p. 16–24), „Anapus gynybinės sienos: Vilniaus istorinių priemiesčių raidos bruožai“ (p. 74–92), „Miestas, valdomas per patrankos šūvį“ (p. 248–266) ir „Šimtmetis iš Vilniaus tvarkymo ir plėtros istorijos“ (p. 338–346). Reikia pažymėti, kad susipažinus su knygos uždaviniais ir metodais – autorės nurodė, kad vykdyta kartometrinė⁷ planų analizė ir remiantis surinktais planais atskleista teritorijų plėtra (p. 14 ir knygos anotacija viršelyje), – tikėtasi, kad pagrindinė visų mokslinių studijų ašis bus kataloguose pateiktų šaltinių erdvinis palyginimas. Tačiau tokie tyrimai knygoje nepublikuoti. Greičiausiai dėl to, kad straipsnius rašė skirtingi autoriai, jie stipriai skiriasi stiliumi ir požiūriu į problemą.

Pirmajame straipsnyje apžvelgta kartografavimo istorija Lietuvoje XVI–XIX a.: kaip kito matininko (kartografo) darbo pobūdis, profesiniai įgūdžiai ir specialistų apmokymas, medžiagos ir įrankiai žemėlapiams sudaryti, matų sistema, darbo užmokestis ir kita. Tokia bendro pobūdžio informacija teminiu požiūriu aprėpia visas knygos dalis. Dėl šios priežasties kyla abejonų dėl skyriaus pavadinimo („Miesto kartografavimas“), nes tekste sąsajos su būtent miesto tematika nėra akivaizdžios. Kita vertus, pasirinkta tema išdėstyta aiškiai ir nuosekliai, laikantis mokslinio darbo reikalavimų.

Antrajame straipsnyje pasirinkta kitokia tyrimų kryptis – čia apžvelgiama Vilniaus priemiesčių raida XIV–XX a. laikotarpiu, sudarytas priemiesčių sąrašas (p. 79), chronologine tvarka pateikti įvairūs faktai iš jų istorijos. Paliestos įvairios temos – seniausias Vilniaus raidos laikotarpis ir priemiesčių vaidmuo tuo metu (p. 74–75), kelių

⁴U. A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne Wilno. Miasto wielu religii i narodów*, Białystok, 2015, s. 89.

⁵T. Bernatowicz, *Książęcy splendor w stolicy. Rezydencje i dobra Radziwiłłów w Wilnie XVI–XVIII wieku, Historia – Konserwacja – Rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera*, red. T. Bernatowicz, P. Gryglewski, K. Stefański, Łódź, 2016, il. 4, 5; B. R. Vitkauskienė, *Ogrody barokowe Kiszaków i Radziwiłłów w Wilnie na Puskarni, Barok. Historia – Literatura – Sztuka*, 2006, Nr. 13/1 (25), s. 140.

⁶Digital library POLONA. Prieiga per internetą: <http://polona.pl/item/36769135> [žr. 2018 10 31].

⁷Kartometrija (karto- + gr. *metreo* – matuoju) – kartografijos skyrius, tiriantis žemėlapiuose vaizduojamų geografinių objektų ilgio, paviršiaus ar tūrio matavimo būdus; dažniausiai tiriami geodeziniu metodu sunkiau išmatuojami objektai – upių, kranto linijų ilgis, vandens telkinių plotai ir t. t. Prieiga per internetą: <https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Kartometrija> [žr. 2019 01 29].

tinklo susidarymas (p. 76), savivaldos teisių suteikimas Vilniui 1387 m. (p. 75), miesto gynybinės sienos statyba XVI a. ir griovimas XVIII–XIX a. sandūroje (p. 76–77, 87), priemiesčių kasdienis gyvenimas, kilmingųjų valdos, kitatikių ir kitataučių bendruomenės. Atskirai kalbama apie kartografinių planų rengimą XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmame dešimtmetyje (p. 87–92).

Panašiu principu parengtas trečiasis straipsnis, kuriame chronologine tvarka pateikiami faktai apie Vilniaus pilių teritoriją nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios. Tematika įvairi – nuo atskirų pastatų architektūros ir meninės kompozicijos (p. 250–254, 262) iki Vilnios sukeliamos erozijos padarinių (p. 256), pilių perplanavimo projekto 1817 m. (p. 256–257) ir 1831 m. įrengtų karinių įtvirtinimų istorijos (p. 259–266).

Bendrai kalbant, šiuose dviejuose straipsniuose pateikiama daug įvairios įdomios informacijos, nors ir kiek trūksta probleminio požiūrio, vieningos teksto struktūros bei kartais nuklystama nuo pagrindinės knygos temos – kartografinio tyrimo. Taip pat galima pažymėti, kad skyriuje apie Vilniaus priemiesčius ankstyviausias periodas (XIV–XV a.) nušviestas labai aptakiai, nedetalizuojant raidos ypatumų. Greičiausiai taip yra dėl to, kad tokiai temai atskleisti nepakanka vien kartografinio tyrimo – Vilniuje ankstyviausi žemėlapiai aprėpia tik XVII–XVIII a., geriausiu atveju – XVI a. antros pusės laikotarpį (p. 26–39, 138–145, 148–149). Gal čia būtų praveręs archeologinės istoriografijos tyrimas?⁸

Ketvirtasis straipsnis skirtas Vilniaus bendrųjų ir perspektyvinių planų rengimo tematikai. Jame kalbama apie tokių planų rengimo prielaidas (p. 338–339) ir jų įgyvendinimo problemas (p. 340–341), sudarymo metodus ir techniką (p. 342, 345), klasifikaciją, saugojimo reikalavimus (p. 344), mastelius, detalizavimo lygį (p. 345), sutartinių ženklų reglamentavimą ir objektų perteikimo būdus (p. 346). Ši studija trumpa, bet jos privalumas – tiesioginis ryšys su teminiu katalogu ir nuoseklus struktūruotas minties dėstymas.

Be abejo, net ir pačiame geriausiame darbe galima rasti netikslumų. Jų yra ir šioje knygoje. Pavyzdžiui, kiek abejotinas atrodo autorių sprendimas atrinkti planus pagal jų meninę vertę, nes tai disonuoja su knygos tikslu paskelbti istorinį šaltinį (šiuo atveju svarbesnis atrankos kriterijus – informatyvumas). Taip pat pažymėtina, kad pasirinktas knygos maketas tinka reprezentacinio pobūdžio leidiniui, tačiau jis nėra labai patogus tyrinėjant žemėlapius: dauguma planų išdėstyta per du puslapius, ir dalis informacijos (dažniausiai plano centras) patenka į puslapių sandūrą, kur ji iškreipiama arba prarandama. Yra nepakankamos rezoliucijos žemėlapių (p. 29, 32, 47, 55, 61, 301, 382–383 ir kt.), kuriuose sunku perskaityti įrašus. Planų aprašuose nėra išnašų, o tik naudotos bibliografijos sąrašai, ir tai neleidžia patikrinti autorių teiginių. Esama informacijos siste-

⁸ K. Katalynas, G. Vaitkevičius, Vilniaus miesto raida XIV–XVII amžiais, *Baltų archeologija*, 1995, nr. 4(7), p. 25–32; tie patys, Vilniaus plėtra iki XV amžiaus, *Kultūros paminklai*, t. 8, 2001, p. 68–76; K. Katalynas, *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.*, Vilnius, 2006.

minimo ir paieškos trūkumų. Knygoje nėra bendro planų sąrašo ir vietovardžių rodyklės, kurie leistų orientuotis kataloguose. Pasigendama vienodo planų sisteminimo: miesto, pilių ir perspektyviniai planai sudėti chronologine, o priemiesčiai – abėcėline tvarka. Ir atrodo, autoriams kilo sunkumų formuojant katalogus pagal pasirinktas temas. Kadangi dalis kartografijos gali būti priskirta kelioms temoms (pvz., viso miesto planai, kuriuose paprastai vaizduojama ir pilis, ir priemiesčiai), kai kurie šaltiniai atsidūrė tarsi ne savo vietoje. Labiausiai tai matyti 1808 m. Vilniaus plano atveju, kurio fragmentai nagrinėti keliuose skyriuose (p. 70–71, 88–91, 98–99, 278–279). Dar du panašūs pavyzdžiai: „Trakų priemiesčio, Tauro kalno, Totorių, Lukiškių ir Užvingio planas“ įterptas tarp viso miesto žemėlapių (nr. 7, p. 40–43), ir „Detalus Vilniaus bernardinų vienuolyno planas“ priskirtas pilių teminiam katalogui (nr. 122, p. 322–325).

Apibendrinant reikia pažymėti, kad recenzuojama knyga palieka dvejopą įspūdį. Viena vertus, joje stipriai jaučiamas menotyrininko požiūris. Dėl to istorikui, vertinančiam ją per savo žinių prizmę ir matančiam kitokias šios temos perspektyvas, kyla noras polemizuoti. Tačiau tai nėra knygos trūkumas, o teigiamas, skatinantis pažinimą veiksnys. Nepaisant kai kurių techninių nesklandumų, ši knyga yra neabejotinai vertinga, nes padėjo tvirtus pamatus Vilniaus istorijos informacinei bazei ir kompleksiniam kartografijos tyrimui. Galima pasidžiaugti, kad ji jau dabar plačiai naudojama mokslininkų.

Oksana Valionienė
(Lietuvos istorijos institutas)

Lietuvos istorijos metraštis = The Year-Book of Lithuanian History = Jahrbuch für litauische Geschichte / Lietuvos istorijos institutas; redakcinė kolegija: Gintautas Sliesoriūnas (pirm.)... [et al]. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019.

ISSN 0202-3342

2019 metai 1. – 2019. – 260 p. – Santr. angl. – Bibliogr. nuorodose ir str. gale. –

Metraštyje skelbiami reikšmingi 2019 metų pirmojo pusmečio Lietuvos istorikų darbai, istorijos šaltinių publikacijos, mokslo gyvenimas.

Mokslo žurnalas

Lietuvos istorijos institutas
LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS
2019 metai 1

Redaktorė *Ieva Puluikienė*
Maketuotoja *Žydronė Jakonytė*
Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Santraukas į anglų kalbą vertė *Ieva Vitėnienė*

2019 08 19. 17,58 leidyb. apsk. l. Tiražas 150 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108
Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius